

Чубко О.М.

Університет менеджменту освіти
НАПН України

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ

У статті проаналізовано психологічні дослідження змісту і структури правосвідомості молоді та репрезентовано план емпіричного дослідження впливу правосвідомості на готовність студентської молоді до соціальної активності. Показано, що для вивчення глибинної семантики правосвідомості студентської молоді є специфічним використання саме психосемантичних методів дослідження.

Ключові слова: *свідомість, правосвідомість, правова особистість, психосемантика свідомості.*

Постановка проблеми

Нове тисячоліття висуває все нові й дедалі складніші вимоги до життя соціуму. Суспільна напруженість, непорозуміння та конфлікти гостро ставлять питання про те, чи достатнім є рівень правосвідомості громадян України для задовільного вирішення цивільних питань. Взаємини людей сьогодні ускладнюються динамічністю суспільних процесів, що стимулює появу нових і трансформацію старих настанов, поглядів, уявлень та цінностей.

З огляду на це, актуальність досліджуваної теми зумовлюється практичною необхідністю розуміння глибинних змістовно-психологічних механізмів людської свідомості як такої і правосвідомості, зокрема. Саме від рівня розвитку правосвідомості залежить те, наскільки усвідомлено й активно громадяни братимуть участь у процесах соціальних перетворень. Тому все більш актуальним стає вивчення психологічних аспектів такої специфічної сфери свідомості, як правова: її змісту, структури, рушійного потенціалу, а також умов, за яких вона зазнає різноманітних деформацій. Отже, коректне розуміння правомірної поведінки молоді як складного й багатоаспектного суспільного явища неможливе без дослідження глибинних змістових засад правосвідомості.

Метою цієї статті є аналіз наукових уявлень про змістову структуру правосвідомості молоді та презентація плану емпіричного дослідження впливу правосвідомості на готовність студентської молоді до соціальної активності.

Виклад основного матеріалу

Історично першим склався підхід до вивчення правової свідомості крізь

призму правової особистості: її статусу, прав та обов'язків, взаємин із державою. Початок наукового дослідження правової особистості сягає кінця XI ст. У цей час провідними філософами і правознавцями формулюється положення, згідно з яким, саме існування правової держави має спиратися на особистість, наділену певними властивостями. Правова особистість починає мислитись як ідеальний тип особистості, що виступає фундаментом правової держави.

Репрезентована концепцією спільної солідарності Л.Дюгі в руслі соціологічного напрямку [8] правова особистість, як концепт, починає свій шлях автономізації від поняттєвого континууму «суспільство». Пізніше, в інституціоналістській теорії М.Оріу правова особистість розглядається в контексті ідеології соціального миру між нею й соціумом [21]. Інструментальний прагматичний підхід у соціологічній юриспруденції (Р.Паунд) починає вбачати в ній об'єкт соціального контролю [17].

У новітні часи видатні представники російської та української філософії й права вперше вносять у трактування цього феномену поняття «дух», «свобода», «особистість», «індивід», «уявлення», «воля», «культурна людина в культурній спільноті». Західноєвропейська наука XX ст. додає до цього переліку співвідношення права, моралі, рівності, свободи й особистої відповідальності.

Неоціненний внесок у теорію свідомості правової особистості зробили видатні представники російської філософії й права, насамперед М.Бакунін, М.Бердяєв, С.Булгаков, І.Ільїн, П.Сорокін, Б.Чичерін. Проблема правової особистості знайшла своє відбиття в теоретичних розробках українських науковців початку XX ст., зокрема у працях філософів, політологів, учених-конституціоналістів, одним із яких був Б.Кістяківський.

Ми схильні кваліфікувати появу нових аспектів поняття як перші ознаки набуття правовою особистістю ознак суб'єктності, тієї стійкої інтегральної особистісної характеристики, яка детермінує й реалізує вільний вибір людини, її здатність бути й усвідомлювати себе джерелом життєвої активності, відповідати за наслідки своїх дій. У цьому конкретному випадку йдеться про початок розуміння правової особистості як суб'єкта правової свідомості.

Сучасні наукові джерела дають змогу розглянути феномен правової особистості у двох площинах: за критерієм домінування в суспільстві норм права і за критерієм типовості (переважання того чи іншого типу) правової особистості.

У першому випадку правова особистість виступає як особистість, що є свідомим і правочинним громадянином правової держави, а відтак категорія «правова особистість» цілком збігається з категорією «особистість». У науковому плані залишається розглядати лише особистісно-індивідуальну структуру правового суспільства, що передбачає використання, скоріше, соціологічної, або соціально-психологічної, дослідницької парадигми.

У другому випадку правова особистість розглядається з точки зору її

поширеності в конкретному соціумі. В умовах сьогочасної України, де відбуваються динамічні процеси становлення громадянського, політичного й правового середовища, є резон розглядати правову особистість як «особистість, дисципліновану правом». Саме таке розуміння передбачає застосування у психологічному дослідженні людини в системі права особистісного підходу або психо-семантичної парадигми, якої дотримуємося ми.

Наведене вище визначення правової особистості ще на початку ХХ ст. дав Б.Кістяківський: правова особистість — це не лише особистість, наділена всіма правами, яка вільно ними користується, це особистість, дисциплінована правом і стійким правопорядком [10]. Уже у цьому визначенні чітко постає тенденція пов'язувати правову особистість з правовою свідомістю, адже під «дисциплінованістю правом» мається на увазі усвідомлення людиною своїх особистих, соціально-групових і загальнонародних інтересів та обов'язків перед іншими людьми, соціальними групами й суспільством.

Сучасний стан наукового пошуку в галузі правосвідомості характеризується багатоаспектністю і різноманіттям наукових парадигм, дослідницьких шкіл і течій. У більшості наукових джерел правосвідомість, розцінюється як результат психічного відбиття правової дійсності, як джерело і внутрішній регулятор юридично значущої поведінки людини (І.Дідук [6], М.Костицький [11]). У працях І.Ільїна [8], П.Новгородцева [15] правосвідомість як сфера свідомості, що відбиває правову дійсність у вигляді юридичних знань, оцінок права та його застосування, тісно пов'язана з іншими сферами свідомості (політичною, естетичною, моральною).

Сукупність елементів правосвідомості являє собою важливий чинник, що керує поведінкою суб'єкта в різних проявах суспільного життя, підпорядкованих праву. Природно тому, що правосвідомість особистості Т.Остроумов [16], М.Костицький [11] та інші дослідники пов'язують з її обізнаністю у нормах права та готовністю їх виконувати, адже необхідною умовою й основою нормального формування та функціонування правосвідомості індивіда є його правова поінформованість.

Проводиться думка про органічну єдність свідомості й правосвідомості, оскільки взаємодія між людьми, у процесі якої створюється їхнє суспільно-сумісне життя, завжди підпорядкована необхідності утвердження миру й злагоди, добра й справедливості як визначальних змістовних характеристик свідомості кожної людини. На думку філософів, правосвідомість є похідною від світоглядної свідомості, а саме: від міфологічного, релігійного, філософського світогляду [13; 20].

Фахівці розглядають психологічні умови формування правової свідомості окремих соціальних груп: підлітків, старшокласників, майбутніх учителів, виборців, курсантів освітніх установ МВС, офіцерів внутрішніх військ, співробітників

правоохоронних органів. Проте в працях з цієї проблематики не повністю розкрито специфіку професійної правосвідомості в механізмі правомірної соціальної активності.

Значна увага науковців приділяється також психолого-педагогічним аспектам формування правової свідомості студентської молоді, в цілому [4; 7; 12; 18] та студентів-юристів у процесі професійного навчання, зокрема [3].

Проте у вітчизняній психології практично відсутні наукові праці, присвячені психосемантичному аналізу правосвідомості: її змісту, структурі, виявленню смислових детермінант соціальної активності суб'єкта. Тому можна констатувати, що проблему правосвідомості як регулятора правової соціальної активності в психологічній науці ще не вирішено. Не утворилося чіткої системи методологічних підстав для вивчення суб'єктивної семантики у правовій сфері. У цілому, правосвідомість розглядається лише фрагментарно, на рівні участі окремих її елементів у процесі формування установок до правомірної поведінки.

В емпіричних дослідженнях останніх років піднімалися питання, що висвітлювали окремі аспекти зазначеної проблеми. Зокрема, досліджувалося ставлення до права як прояв правової свідомості особистості (Д.Безносів [1]), образ права як смисловий рівень правосвідомості (О.Белобородов [2]), зв'язок правової свідомості з уявленнями про справедливість (М.Медведченкова [14]), окремі соціальні уявлення про злочини, злочинців, жертв і про працівників правових інститутів (О.Гулевич [4]).

Правова свідомість розкрита дослідниками в таких аспектах, як: типологія правосвідомості, фактори розвитку правової свідомості, трансформації ціннісно-смислової сфери особистості та її ціннісних орієнтацій у контексті правосвідомості, вплив особистісних якостей (зокрема, агресивності, девіацій, особливостей смислової сфери тощо) на ставлення людини до правопорушень, роль «Я-концепції» у структурі правосвідомості, психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять.

Окремі цікаві спостереження, дотичні нашої теми, знаходимо у дисертаційних працях українських учених останніх років, що свідчить про зростання інтересу вітчизняної психологічної науки до глибинної семантики людської свідомості. Так, Н.Савелюк, вивчаючи психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді, доходить висновку, що в її основі лежать насамперед етичні та самореалізаційні орієнтири, а також національні й антропоморфізовані екологічні вартості, поряд з якими значно поступаються за своєю суб'єктивною значущістю правові, політичні та валеологічні цінності [19]. Експеримент продемонстрував дуже низьку когнітивну складність студентської молоді у сфері осмислення як власної держави, так і уявного співгромадянина. Отже, відомий у психології феномен «юнацького максималізму» в цьому випадку проявився у надто категоричному сприйнятті українським студентством своїх зем-

ляків і країни — адже більшість рис у відповідних образах його свідомості корелюють між собою, тяжіючи до загального або позитиву, або негативу. Як найбільш когнітивно диференційоване виступило громадянське «Я-реальне» досліджуваних, домінантна категоріально-сміслова основа якого виявилася цілком емоційно-почуттєвою за своїм наповненням. Зокрема, «реальна» громадянська самосвідомість досліджуваних характеризується смисловим антагонізмом традиційних громадянських орієнтирів (наприклад, «праці на благо інших» і «чесного сплачування податків») з найвагомішими для студентів моральними цінностями [там само].

На жаль, з-поміж інших, близьких за тематикою, психосемантичних досліджень саме правосвідомості молоді у вітчизняній психології нам виявити не вдалося.

З 2008 р. нами здійснюється дослідження особливостей впливу рівня правосвідомості суб'єкта на його готовність до соціальної активності. Основними завданнями дослідження є порівняльний аналіз системи буденних та професійних уявлень у структурі правосвідомості студентів різних спеціальностей, виявлення структури провідних універсалій правової свідомості молоді. Об'єктом дослідження виступає правосвідомість як процес і результат психічного відбиття правової дійсності, предметом — вплив психосемантичного змісту правосвідомості студентської молоді на її соціальну активність.

Методологічну базу нашого дослідження становлять: теоретичні положення Л.Виготського, П.Гальперіна, С.Рубінштейна, М.Ярошевського про принцип єдності свідомості й діяльності, концепція значення як перетвореної форми діяльності (О.Леонтьєв); суб'єктний підхід у вивченні особистості (праці К.Абульханової-Славської, Б.Ананьєва, Л.Божович, В.Петровського, В.Татенка, Т.Титаренко); психосемантичний підхід когнітивної психології до вивчення свідомості людини (О.Артем'єва, О.Бондаренко, О.Лозова, В.Петренко, О.Шмельов); загальнотеоретичні положення про правову свідомість (І.Ільїн, В.Васильєв, М.Костицький, І.Дідук).

Свідомість як така трактується нами в руслі вітчизняної філософсько-психологічної традиції, яка виходить з доробку В.Мерліна, О.Асмолова, В.Століна, Т.Титаренко, Ю.Швалба. Свідомість людини за своєю природою гетерогенна — системотворними факторами її є соціальні характеристики суб'єкта (його віковий, статевий, професійний, сімейний, національний, політичний, правовий статуси). Значущість цих факторів є різною у різних змістових шарах буденної свідомості, зокрема, у правосвідомості індивідів, а відтак і диференціювати їхній вплив на правову активність людини можна лише на основі спеціально організованого багатофакторного дослідження.

В основі нашого підходу до дослідження правосвідомості як особливого психічного явища, що має певні якісні та кількісні характеристики й виконує

регулятивну роль, нами покладається концептуальний апарат, розроблений у психологічній теорії щодо індивідуальної, групової та соціальної свідомості, а також сукупність методів вивчення їх різноманітних проявів. Зокрема, ми виходимо з того, що для вивчення глибинної семантики правосвідомості студентської молоді є специфічним використання саме психосемантичних методів.

Ми спираємося на діагностичні переваги ряду методів, здатних експлікувати як зміст індивідуальної свідомості, так і зміст свідомості цілого соціуму. Це теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, класифікація, моделювання), які застосовуються для узагальнення існуючих теоретичних підходів; асоціативний експеримент, контент-аналіз тексту і метод вільної семантизації — для виявлення системи буденних та професійних уявлень; методика семантичного диференціалу, методика семантичних універсалій (О.Артем'євої) та особистісні опитувальники: методика полімотиваційних тенденцій у «Я-концепції» (С.Петров), методика дослідження схильності до відхильної поведінки (О.Орел), методика діагностики рівня активності особистості в системі морально-правових відносин І.Сохан — для реконструкції системи уявлень студентів про себе як суб'єктів правосвідомості; факторний та кореляційний аналізи даних — для узагальнення емпіричних результатів дослідження.

Висновки

Таким чином, проведений аналіз наукових джерел засвідчив той цілком очевидний факт, що глибинна семантика правової свідомості, зокрема, вплив її змістових компонентів на соціальну активність молоді, вивчена недостатньо. Незважаючи на близькість психологічних тлумачень правосвідомості та більш вузьких понять (правові уявлення, стереотипи тощо), впадає в око розбіжність поглядів на сутність явища, що є наслідком відсутності надійної психологічної теорії й методології, які б мали високий пояснювальний потенціал.

Сучасний стан розробленості цієї проблеми можна охарактеризувати як початковий етап побудови цілісної концепції правосвідомості в контексті соціальної активності. На цьому тлі актуальність дослідження впливу буденної правосвідомості на готовність студентської молоді до соціальної активності підсилюється можливістю застосування отриманих даних у практиці навчання та виховання студентів правничих факультетів, у груповій психокорекційній роботі з правовими девіантами, для вдосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з цивільного права, юридичних працівників нотаріальних закладів та судових установ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносков Д.С. Отношение к праву как проявление правового сознания курсантов вузов МВД РФ: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Д.С.Безносков. — СПб., 2004. — 203 с.
2. Белобородов А.Г. Образ права как смысловой уровень правосознания и его особенности у преступников: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / А.Г.Белобородов. — М., 1998. — 196 с.
3. Гайсина Л.М. Развитие правового сознания студентов юридического колледжа в процессе профессионального обучения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л.М.Гайсина. — Самара, 2006. — 184 с.
4. Годнева Т.Ю. Формирование правосознания у будущих специалистов по связям с общественностью: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Т.Ю.Годнева. — Иваново, 2005. — 230 с.
5. Гулевич О.А. Социальные представления о преступлениях, преступниках, жертвах и о работниках правовых институтов: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О.А.Гулевич. — М., 1999. — 199 с.
6. Дідук І.А. Психологічні чинники формування правових уявлень / І.А.Дідук // Педагогіка і психологія: вісник АПН України: наук.-теорет. та інформ. журн. АПН України. — К., 2007. — № 1. — С. 102–113.
7. Иванова С.П. Особенности правового сознания студенческой молодежи: политико-психологический аспект: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.12 / С.П.Иванова. — СПб., 2003. — 189 с.
8. Ильин И.А. О сущности правосознания: собр. соч. в 10 т. / И.А.Ильин. — М.: Русская книга, 1994. — Т. 4. — С. 149–414.
9. История политических и правовых учений: XX в. / отв. ред. чл.-корр. РАН В.С.Нерсисянц. — М.: Наука, 1995. — 347 с.
10. Кістяківський Б.О. Держава і особистість: вибране / Б.О.Кістяківський. — К.: Абрис, 1996. — С. 237–272.
11. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М.В.Костицкий. — К.: Вища шк., 1990. — 259 с.
12. Макар Л.М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Л.М.Макар. — К., 2009. — 19 с.
13. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С.И.Максимов. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
14. Медведченкова М.В. Взаимоотношение правового сознания и представлений о справедливости: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / М.В.Медведченкова. — М., 2001. — 187 с.

15. Новгородцев П.И. Введение в философию права: кризис современного правосознания / П.И.Новгородцев; РАН. Ин-т государства и права. — М.: Наука, 1997. — 269 с.
16. Остроумов Т.С. Правовое осознание действительности / Т.С.Остроумов. — М.: Наука, 1969. — 178 с.
17. Румянцева В.Г. Правовое учение Роско Паунда / В.Г.Румянцева // История государства и права. — 2005. — № 2. — С. 50–52.
18. Рябенко М.І. Підготовка майбутнього вчителя як суб'єкта освітніх правовідносин: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / М.І.Рябенко. — К., 2007. — 22 с.
19. Савелюк Н.М. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н.М.Савелюк. — К., 2008. — 20 с.
20. Смородина Е.П. Сущность, содержание правосознания и его социокультурные парадигмы: социально-философский анализ: дис. ... канд. психол. наук: 09.00.11 / Е.П.Смородина. — Воронеж, 2008. — 138 с.
21. Hauriou M. Principes du droit public, Librairie de la Société du recueil J.-B. Sirey et du Journal du Palais, Paris, 1910.

В статье проанализированы психологические исследования содержания и структуры правосознания молодежи; репрезентован план эмпирического исследования воздействия правосознания на готовность студенческой молодежи к социальной активности. Показано, что для изучения глубинной семантики правосознания студенческой молодежи адекватно использование именно психосемантических методов исследования.

Ключевые слова: сознание, правосознание, правовая личность, психосемантика сознания.

In this article analyses the current state of psychological inquiry on the content and the structure of the legal consciousness of the Youth and presents the plan of empirical enquiry of the influence of legal consciousness on the youth's readiness towards the social activities. It is shown that a psychosemantical methods are specifically valid for a deep research of the semantics of Legal Consciousness of students.

Key words: consciousness, legal consciousness, legal entity, psycho-semantics of consciousness.